

www.csr.ir

## ابعاد ژئوپولیتیک دریای خزر

دکتر زهرایشگاهی فرد

### مقدمه

محصور شده و راهی طبیعی به دریای آزاد ندارد. بنا به توصیه آخرین کنوانسیون حقوق دریاهای تعیین رژیم حقوقی و تکالیف در مورد مدیریت هر سه نوع دریای نیمه بسته، بسته و کاملاً بسته توسط کشورهای ساحلی آن دریا صورت می‌گیرد و براساس ماده ۱۲۳ آن کنوانسیون کشورها باید رأساً یا توسط یک سازمان منطقه‌ای در این مورد اقدام نمایند.<sup>(۲)</sup> لیکن این به معنای دخالت آن سازمان در امور دریای مورد نظر نیست.

تعیین رژیم حقوقی دریاهای اساساً به تعیین حدود دول ساحلی آنها در دریا منتهی می‌شود. شیوه‌های گوناگونی برای تعیین حدود دریاچه‌های جهان وجود دارد که عمدتاً

1. semi enclosed sea    2. enclosed sea  
3. closed sea

براساس تعاریف بین‌المللی علاوه بر دریاهای آزاد سه نوع دریا وجود دارد. دریای نیمه بسته<sup>۱</sup>، دریای بسته<sup>۲</sup> و دریای کاملاً بسته<sup>۳</sup>. دریای نیمه بسته به قلمرویی دریایی اطلاق می‌شود که در مجاور اقیانوس قرار گرفته و توسط دو یا چند کشور محصور شده است. دریای بسته، دریای کوچکی است که توسط دو یا چند کشور احاطه شده و یک آبراه باریک آن را به دریای آزاد متصل می‌سازد. دریای کاملاً بسته، دریایی است که ضمن محصور بودن میان دو یا چند کشور توسط هیچ آبراه طبیعی به دریای آزاد متصل نیست.<sup>(۱)</sup> بر مبنای تعاریف فوق دریای خزر دریایی کاملاً بسته است که توسط پنج کشور ایران، آذربایجان، روسیه، قزاقستان و ترکمنستان

عبارت‌اند از: استفاده از خط میانه، استفاده از خط تالوگ، استفاده از خطوط مستقیم و استفاده از خطوط در طول ساحل.<sup>(۳)</sup> در تعیین رژیم حقوقی دریای خزر نیز مهم‌ترین و نهایی‌ترین تصمیم، تحدید حدود و نحوه حق حاکمیت حق حاکمیت دول ساحلی نسبت به آن دریاست. تصمیم در مورد نحوه بهره‌برداری از دریا به عنوان یک پدیده جغرافیایی و سیاست‌هایی که هر یک از کشورها برای استفاده از منابع کف، زیر کف، داخل و فضای بالای آب اتخاذ می‌کنند، و نهایتاً تصمیم مشترک پنج کشور ساحلی در این مورد تصمیمی ژئوپولیتیک است که در این مقاله به آن پرداخته شده است

سایرین لغو شده و بنابراین قراردادهای ترکمانچای و گلستان نیز ملغی گردد. اولین قرارداد میان ایران و اتحاد جماهیر شوروی در مورد دریای خزر در سال ۱۹۲۱ بین دو کشور بسته شد که براساس آن شوروی از جزیره آشوراده و سایر جزایری که در سواحل استرآباد به تملک در آورده بود صرف نظر کرد و ممنوعیت کشتی‌های جنگی ایران در دریای خزر نیز لغو شد.<sup>(۵)</sup>

مکمل این تصمیم، قرارداد ۱۹۴۰ بود که براساس ماده ۱۲ آن جزئیات رژیم بحریمایی بر اصل «برابری رفتار بین کشورهای حامل پرچم طرفین» تعیین و مهم‌تر از آن براساس ماده ۴ آن قرارداد، قلمروی دریایی به عرض ۱۰ مایل از ساحل به سمت دریا به عنوان منطقه انحصاری ماهیگیری در نظر گرفته شد، و در ماده ۱۳ قرارداد دریای خزر به عنوان دریای مشترک ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی روسیه مطرح و مقرر شد تا از ورود عوامل خارجی به این دریا جلوگیری شود.<sup>(۶)</sup>

بدین ترتیب نظام بهره‌برداری از دریای خزر میان دو کشور ایران و شوروی تعیین شد. سال ۱۹۶۴ بین دو کشور موافقت‌نامه‌ای در مورد محدوده منطقه پرواز به عنوان مرز فضایی دو کشور تعیین شد که براساس آن خط مستقیم بندر حسینقلی - آستارا به عنوان خط مرزی فضایی دو کشور تعیین گردید.<sup>(۷)</sup> اما در عمل به عنوان خط مرز دریایی میان دو کشور تلقی شد تا آنجا که در برخی منابع فارسی نیز از آن به عنوان مرز میان ایران و شوروی یاد می‌شد.

### دریای خزر قبل از فروپاشی شوروی

نظام حقوقی دریای خزر از معاهده ترکمانچای در فوریه ۱۸۲۸ شکل گرفت که براساس آن کشتی‌های تجاری هر دو کشور از حقوقی برابر در این دریا برخوردار شدند، ولی کشتیرانی جنگی در این دریا در انحصار دولت روس در آمد. مفاد این عهدنامه در مورد دریای خزر، در معاهده انگلستان نیز تکرار شد و تا قرارداد ۱۹۲۱ امکان استفاده از دریای خزر برای روس‌ها روز به روز افزایش یافت و تا آنجا پیش رفت که روس‌ها برای خود در بندرانزلی رفت و آمد می‌کردند، جزیره آشوراده را تملک کرده و برای ایجاد برخی تأسیسات در ساحل ایران از دولت ایران امتیاز می‌گرفتند.<sup>(۴)</sup>

انقلاب بلشویکی ۱۹۱۷ در روسیه و ایجاد اتحاد جماهیر شوروی با تفکرهای روشنفکرانه سبب شد تا تمامی قراردادهای دولت روس با

## دریای خزر و قلمروهای پیشنهادی جدید

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و پدیدار شدن سه کشور جدید دیگر در ساحل دریای خزر سهم هر کشور از خزر زمزمه می‌شد. جمهوری اسلامی ایران اولین گام را به جلو گذاشت و با تشکیل کنفرانس ۱۷ فوریه ۱۹۹۳ در تهران در مورد تقسیم دریای خزر و انتشار اعلامیه آن عملاً حق حاکمیت سه کشور جدید التاسیس بر دریای خزر را به رسمیت شناخت و برای آنان نیز در دریای خزر سهم قائل شد. بدین ترتیب مواضع قوی را که می‌توانست بر اساس مفاد قراردادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ در خزر داشته باشد از دست داد. ترکمنستان در همان سال قانون مرزها را به تصویب رساند و ۱۲ مایل آب‌های خزر را به عنوان منطقه انحصاری اقتصادی شمرد.<sup>(۸)</sup> در اکتبر همان سال نیز کشورهای قزاقستان، ترکمنستان، آذربایجان و روسیه بدون حضور ایران کنفرانسی ترتیب دادند تا تصمیمی مشترک بگیرند و سپس نتیجه را به ایران اعلام کنند. در آن کنفرانس پیشنهادات متعددی از عرض ۱۰ تا ۴۰ مایل به عنوان منطقه انحصاری - اقتصادی مطرح بود. این کنفرانس نیز به داشتن حق حاکمیت کشورهای جدید التاسیس صحنه گذاشت و این فرصت را به دو کشور آذربایجان و قزاقستان داد تا با کنسرسیوم‌های نفتی قراردادهایی را جهت کاوش و بهره‌برداری از خزر منعقد کنند.<sup>(۹)</sup> بلافاصله روسیه برای حفظ تفوق خود بر این دریا طی نامه‌ای به سازمان ملل متحد حق هرگونه اقدام لازم برای تجدید سازمان نظام حقوقی مختل شده خزر را کسب نموده و برای

خود این حق را قائل شد که آثار قراردادهای یک جانبه را از میان بردارد.<sup>(۱۰)</sup> به استناد این نامه روسیه خود را تنها کشور محق در مورد از بین بردن آثار قراردادهای نفتی آذربایجان دانست. مکمل آن نامه در سطح منطقه نیز اعلامیه مشترکی را از طرف خود و کشورهای ترکمنستان، قزاقستان و ایران در سال ۱۹۹۶ منتشر ساخت، که طی آن کشورهای امضا کننده مخالفت خود را با یک جانبه‌گرایی جمهوری آذربایجان در قراردادهای نفتی اعلام نمودند. بدین ترتیب اولین گام برای به دست آوردن یک حق طبیعی از طرف کشورهای حوزه دریای خزر برداشته شد که قابل پی‌گیری در دادگاه‌های بین‌المللی است.

## شیوه‌های تحدید حدود دریای خزر

دولت‌ها برای تحدید حدود قلمروهای خود در داخل دریاچه‌ها تاکنون از چند روش استفاده کرده‌اند که عبارت‌اند از: روش ترسیم خطوط متساوی‌الفاصله از خطوط مبدأ تعیین شده یا از ساحل، روش تقسیم از یک نقطه مرکزی مورد توافق، روش تقسیم براساس تساوی، روش ایجاد مناطق انحصاری و مشاع، روش استفاده از کمان‌ها و وترهای دایره‌ای، روش افراز براساس مساحت و جمعیت کشور ساحلی، روش افراز براساس امتداد مرز زمینی، روش رژیم مشاع و روش استفاده از پیشرفته‌ترین نقاط خشکی در دریا و برعکس<sup>(۱۱)</sup> برای تقسیم دریای خزر نیز روش‌های گوناگون زیر پیشنهاد شده است.

۱- روش مشاع: این روش که توسط دولت روسیه مطرح و مورد تأیید دولت ایران نیز قرار

گرفت<sup>(۱۲)</sup> تأیید عهدنامه های ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ بود که با مخالفت سایر کشورها به ویژه آذربایجان روبرو شد.

**۲- روش خط اتصال نقاط ساحلی هر کشور به هم:** در این روش آخرین نقطه اتصال مرزهای<sup>(۱۳)</sup> خشکی منتهی به دریا، به یکدیگر متصل شده و آب های پشت آن به صورت انحصاری کشور در می آید. در صورت اجرای این روش، کشورهای آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان کمترین سهم را از منطقه مذکور دارند.

**۳- روش تقسیم بر مبنای یک کانون:** در این روش نقطه مرکزی خزر تعیین و خطوط مرزهای<sup>(۱۴)</sup> خشکی منتهی به دریا به سمت نقطه مرکزی امتداد می یابد. در این روش ایران و قزاقستان بیشترین سهم را خواهند داشت.

**۴- روش تقسیم بر مبنای دو کانون:** در این روش دریا به صورت بیضی مفروض و از دو نقطه کانونی برخوردار است که با اتصال دو نقطه توسط یک خط، انتهای خطوط مرزی خشکی به سمت آن خط ادامه یافته و حداصل خطوط امتداد یافته، قلمروی دریایی کشور ساحلی است. در این روش سهم ایران حدوداً ۲۰ درصد از مساحت دریاست.<sup>(۱۵)</sup>

**۵- روش استفاده از پیشرفته ترین نقطه خشکی در دریا:** در این روش نقاط پیشرفته خشکی در داخل دریا به این صورت مورد استفاده قرار می گیرد که مثلاً برای تعیین حدود مرزهای ایران، ترکمنستان و آذربایجان، دهانه سفیدرود در ایران، دماغه شبه جزیره باکو در آذربایجان و دماغه جنوبی خلیج گراسنوسک در ترکمنستان با خطوط مستقیم به یکدیگر متصل شده، سپس

عمود منصف این خطوط ترسیم و محل تقاطع عمود منصف تعیین و از آن نقطه خطوطی به نقاط پایانی مرزهای خشکی سه کشور متصل می شود. قلمروی دریایی میان این خطوط سهم هر کشور است. این روش در شمال دریا نیز تکرار می شود. در این روش سهم قزاقستان از سایرین بیشتر و سهم کشورهای روسیه، ترکمنستان و آذربایجان تقریباً مساوی است.<sup>(۱۶)</sup>

**۶- روش استفاده از پیشرفته ترین نقاط دریا در خشکی:** این روش مانند روش قبلی است با این تفاوت که در این روش پیشرفته ترین فرو رفتگی های آب در سواحل مبدأ محاسبه قرار می گیرد.<sup>(۱۷)</sup>

**۷- تقسیم بر اساس طول خط ساحلی:** در این روش خط منصف شمالی جنوبی دریا ترسیم و متناسب با طول ساحل هر کشور امتداد مرز خشکی به خط منصف متصل می شود.<sup>(۱۸)</sup>

**۸- روش تقسیم به ۵ قسمت مساوی:** در این روش که اصطلاحاً به آن بیست بیست می گویند سهمی کاملاً مساوی در مساحت آب، کف، و زیر کف برای ۵ کشور ساحلی در نظر گرفته شده است. در این روش امتداد خط مرزی خشکی به سمت دریا به نحوی است که سطح آب به پنج قسمت مساوی تقسیم می شود.<sup>(۱۹)</sup>

**۹- روش تقسیم لایه ای دریا:** در این روش هر یک از بخش های دریا به نحوی خاص تقسیم می شود. در روش تقسیم لایه ای، منابع کف و زیر کف و زیر کف به طور مساوی تقسیم و منابع داخل آب به صورت مشاع مورد بهره برداری قرار می گیرد.<sup>(۲۰)</sup>

## موضع کشورهای حوزه خزر

کشور آذربایجان تقسیم دریا را به ۵ قسمت پیشنهاد می‌کند. بر همین اساس نیز در قانون اساسی آن کشور سهم تعیین شده به زعم این کشور به عنوان «منطقه ملی» آذربایجان یاد شده است.

**(نقشه شماره یک):** موضع قزاقستان در درجه اول ایجاد رژیم منطبق بر رژیم حقوق بین‌الملل دریاست و در درجه بعد استفاده مشاع از آب و تقسیم کف دریا است.

**(نقشه شماره ۲):** ایران، روسیه و ترکمنستان بیشتر تمایل به استفاده مشاع از لایه‌های مختلف دریای خزر را با طرح دو گزینه دارند. گزینه اول با قرار دادهای ۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ انطباق دارد، یعنی ده مایل انحصاری کشورها و بقیه مشاع و گزینه دوم ایجاد یک منطقه ۴۵ مایلی از ساحل به صورت انحصاری برای هر کشور و بقیه مشاع باشد.

علاوه بر نظر مشترکی که ایران با ترکمنستان و روسیه دارد، از پیشنهاد تقسیم تمام لایه‌های دریا به ۵ قسمت مساوی نیز استقبال می‌کند. همچنین ترکمنستان قانونی در کشور خود (به طور یک جانبه) تصویب نموده که آب‌های ساحلی را تا عرض ۱۲ مایلی تحت حاکمیت خود می‌داند.<sup>(۲۱)</sup>

## نتیجه‌گیری و ارائه راهبرد

به منظور به دست آوردن سهمی مناسب برای ایران در دریای خزر باید به نکات زیر بنایی توجه نمود که براساس آن بتوان صحنه بازی را به نفع ایران آرایش داد.

۱- با توجه به متن مراسلات برای قراردادهای

۱۹۲۱ و ۱۹۴۰ در بسیاری از آنها از دریای خزر به نام «دریای ایران و شوروی» یاد شده است. تأکید دائمی به این اسم تفهیم تعلق این دریا به تنها دو کشور یعنی ایران و شوروی است و هر حقی را برای سایر دول با هر نام که باشند مورد تردید قرار می‌دهد.

۲- اگر این واقعیت را که سه کشور قزاقستان، آذربایجان و ترکمنستان از دولت مادر جدا شده‌اند را بپذیریم و دولت روسیه را همچنان ادامه حکومت اتحاد جماهیر شوروی (با تغییر ساختار سیاسی) به حساب آوریم، باید در مذاکرات بر این نکته پافشاری کنیم که براساس قراردادهای قبلی فی‌مابین ایران و شوروی، نامی از کشورهای سه‌گانه فعلی و جمهوری‌های داخل قلمروی دولت شوروی سابق برده نشده است و برای آنها حقی ایجاد نمی‌کند. این بدان معناست که قلمروهای هر سه جمهوری صرفاً محدود به خشکی است و به استناد قراردادهای قبلی، سهمی از دریا نداشته و ندارند. بنابراین استقلال کشورهای جدیدالتأسیس در محدوده خاک آن کشور است و به مفهوم سهم‌گیری در دریای خزر نیست.

۳- چنانچه دو دولت ایران و روسیه بپذیرند که برای سه کشور دیگر حقی را در دریای خزر قائل شوند، به لحاظ حقوقی تا زمان تعیین نشدن رژیم حقوقی جدید، بهره‌برداری سایر کشورها از انواع منابع آب، کف و زیرکف تخلف محسوب می‌شود و قابل طرح در محاکم قضایی بین‌المللی است. ایران با طرح این موضوع می‌تواند ابعاد تبلیغاتی وسیعی را هر از چندگاه پوشش دهد.

۴- اگر کشورها بخواهند بر مبنای قلمروهای

### پانوشت‌ها

- تعیین شده در حقوق بین‌الملل دریاها برای دریا‌های نیمه بسته آزاد، دریای خزر را تقسیم کنند، دو کشور ایران و روسیه (به ویژه ایران) باید نسبت به مواد موجود در قانون مذکور در خصوص سابقه تاریخی بهره برداری از قلمروهای دریایی توجه کنند و در تقسیم، این حق را برای خود در نظر بگیرند. برای مثال در حقوق آب‌های مجمع‌الجزایری حقوق بهره‌وران تاریخی سایر دول در نظر گرفته شده که می‌تواند الگویی برای طرح بهره‌وری تاریخی ایران از دریا باشد.<sup>(۳۲)</sup>
- ۵- تعیین قلمروهای دریایی در دریای خزر که در قانون اساسی آذربایجان درج شده و یا قلمروی دریایی که در قوانین ملی ترکمنستان مصوب شده، فاقد اعتبار و قابل پیگرد قضایی در محاکم بین‌المللی است.
- با توجه به محورهای فوق، اعم از این که دریای خزر به صورت مشاع اداره شود و یا بین دولت ساحلی تقسیم و یا براساس حقوق تاریخی دودولتی ساحلی ایران و روسیه مورد بهره‌برداری قرار گیرد، موارد زیر باید مدنظر باشد.
- ۱- توجه به حیات مستمر دریا و مسائل زیست محیطی آن
- ۲- توجه به حقوق تاریخی دو کشور ایران و روسیه
- ۳- مقدم شمردن مصالح منطقه بر مصالح ملی کشورهای ساحلی
- ۴- جلوگیری از حضور سایر دول توسط یک کشور بدون توافق سایر دول
- ۵- اهمیت دادن به امنیت دریا و صلح‌آمیز نگه داشتن آن
- ۱- سیدعلی اصغر کاظمی، ابعاد حاکمیت ایران در خلیج فارس، (دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۸)، صص ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۴۴ و ۴۵.
- ۲- بهمن آقایی، «رژیم حقوقی دریای مازنداران»، *مجله حقوقی*، ش ۸، (بهار و تابستان ۱۳۶۶).
- ۳- *مجموعه قراردادها*. جزوه شماره ۲. وزارت امور خارجه، (سال ۱۳۳۸).
- ۴- لطف‌الله مفخم پایان، *دریای خزر*، ترجمه جعفر خمایی زاده، (انتشارات هدایت، ۱۳۵۷) ص ۲۹۱.
- ۵- *مجموعه قراردادها*، جزوه شماره ۲: «قراردادهای ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی»، وزارت امور خارجه، تهران، ص ۵۶، سال ۱۳۳۸.
- ۶- مفخم پایان، همان، ص ۳۳۰.
- ۷- گزارش موافقتنامه راجع به حل مسائل مرزی و مالی بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی. مجلس شورای اسلامی، ص ۲۶۹.
- 8- Jurbid opuv, Henn, *The Caspian Sea: A Tangle of Legal Problem.*, 1995, p. 119.
- ۹- فریدون برکشلی. «جمهوری‌های حاشیه دریای خزر». *مجله مطالعات آسیا مرکزی و قفقاز*، ش ۳۳، صص ۱۸۴-۱۸۶، (بهار ۱۳۸۰).
- ۱۰- ارجمند کرکزلو، م، وزارت امور خارجه مجموعه، گزارش‌های سیاسی امنیتی و اقتصادی پیرامون دریای خزر، تهران: (آذرمه ۱۳۷۷).
- ۱۱- م. ارجمند، گزارش، روش‌های تحدید دریاچه‌های مرزی با توجه به منابع جمهوری اسلامی ایران، وزارت امور خارجه، (۱۳۷۷/۷۲۲).
- ۱۲- موسی‌الرضا وحیدی، «سیاست خارجی روسیه در دریای خزر»، *مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۳۲، ص ۸۵، سال ۱۳۷۹.
- ۱۳- ارجمند، همان.
- ۱۴- ارجمند، همان.
- ۱۵- ارجمند، همان.
- ۱۶- ارجمند، همان.
- ۱۷- ارجمند، همان.
- ۱۸- ارجمند، همان.
- ۱۹- بیانیه مشترک ایران و روسیه: ایران و روسیه بر تکمیل نظام حقوقی دریای خزر براساس اصل اتفاق آرای کشورهای ساحلی تأکید کردند. *روزنامه اطلاعات*، (دوشنبه ۲۹ تیر ۱۳۷۷).
- ۲۰- ارجمند، همان.